

Отримано: 24 травня 2022 р.

Прорецензовано: 11 червня 2022 р.

Прийнято до друку: 13 червня 2022 р.

e-mail: dmitrodema@gmail.com

INNA75@ukr.net

oy100iko@ukr.net

dana.liv@ukr.net

DOI: 10.25264/2311-5149-2022-25(53)-78-86

Дема Д. І., Шубенко І. А., Стойко О. Я., Гуменюк Б. О. Теоретико-практичні засади формування фінансової грамотності населення у сфері пенсійного страхування. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка»* : науковий журнал. Острог : Вид-во НаУОА, червень 2022. № 25(53). С. 78–86.

УДК: 336.018:369.542

JEL-класифікація: G 22

ORCID-ідентифікатор: <https://orcid.org/0000-0003-1162-4970>

ORCID-ідентифікатор: <https://orcid.org/0000-0002-3461-9237>

ORCID-ідентифікатор: <https://orcid.org/0000-0002-6120-8089>

Дема Дмитро Іванович,

кандидат економічних наук, професор, професор кафедри фінансів і кредиту Поліського національного університету

Шубенко Інна Андріївна,

*кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансів і кредиту
Поліського національного університету*

Стойко Олег Якович,

кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансів і кредиту Поліського національного університету

Гуменюк Богдана Олександрівна,

студентка Поліського національного університету

ТЕОРЕТИКО-ПРАКТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ФІНАНСОВОЇ ГРАМОТНОСТІ НАСЕЛЕННЯ У СФЕРІ ПЕНСІЙНОГО СТРАХУВАННЯ*

У статті досліджено загальну потребу у формуванні високого рівня фінансової грамотності населення, адже розвиток фінансових технологій, діджиталізація сучасного світу, широке розповсюдження нових фінансових послуг потребує її зростання. Метою нашого дослідження є висвітлення значення фінансової грамотності для забезпечення успішної реформи пенсійного страхування у післявоєнний період.

За результатами анкетного опитування, встановлено, що серед опитаних респондентів трохи більше половини цікавляться питаннями пенсійної реформи, але рівень знань є ще не достатнім для того, щоб розуміти основні засади пенсійної реформи, а тому у цій сфері потрібно поглиблювати фінансову грамотність, яка найближчим часом буде надзвичайно затребуваною.

Що зумовлює необхідність формування фінансової грамотності на трьох рівнях: на першому рівні – у загальноосвітніх закладах, поглиблюватися на другому рівні у закладах професійно-технічної освіти, коледжах та університетах та продовжуватися у дорослому житті як самоосвіта на третьому рівні.

Ключові слова: фінансова грамотність, компетенція «фінансова грамотність і підприємливість», пенсійне страхування, пенсійна реформа, пенсія.

Dmytro Dema,

PhD in Economics, professor, professor at the Department of Finance and Credit, Polissia National University

Inna Shubenko,

PhD in Economics, associate Professor of the Department of Finance and audit, associate Professor of the Department of Finance and Credit, Polissia National University

Oleg Stoiko,

PhD in Economics, associate Professor of the Department of Finance, associate Professor of the Department of Finance and Credit, Polissia National University

Bogdana Humenyuk,

student, Polissia National University

THEORETICAL AND PRACTICAL FUNDAMENTALS OF FORMING THE POPULATION FINANCIAL LITERACY IN THE FIELD OF PENSION INSURANCE**

* Виконується у межах госпрозрахункової теми «Трансформація та модернізація страхового бізнесу в умовах ризикогенності навколишнього середовища», державний номер реєстрації 0121U110202.

** Performed in terms of the self-supporting theme «Transformation and modernization of the insurance business in conditions of environmental risk», the state registration number 0121U110202.

In modern conditions, there is an urgent need to form a high level of the population's financial literacy. The development of financial technologies, the digitalization of the modern world, and the widespread use of new financial services require an increase in the level of financial education among the population. The aim of our study is to highlight the importance of financial literacy for ensuring a successful pension insurance reform. The dialectical method of cognition, the method of analysis and synthesis as well as online questionnaires used for conducting research made it possible to determine main problems in the knowledge system regarding the reform of pension insurance.

Developed countries, especially those ones experiencing demographic problems, have started the massive development of the multilevel pension insurance system. Consequently, the issue of enhanced financial literacy has arisen not only in the area of personal finance management at the consumption level, but also in the area of pension savings and their investment. Ukraine has initiated a profound reform in the pension provisions field with the transition to insurance principles. Our citizens should form a clear position on the necessity to participate in the supplementary pension insurance system.

According to the results of the survey, slightly more than half of the respondents show their interest in pension reform. But their level of knowledge is not sufficient to understand the basic principles of pension reform and take actions aimed at the accumulation of pension funds.

This fact necessitates the formation of financial literacy at three levels. The first level is represented by secondary schools. The technical-vocational education institutions, colleges as well as universities of the second level are supposed to deepen the financial literacy which further should be continued as self-education at the third level of adulthood.

Improving financial literacy in the field of pension insurance should result in a high level of cooperation with various financial institutions, including insurance companies, private pension funds, and banking institutions in the field of raising funds for future pension provisions through the skillful and systematic personal finance management.

Keywords: *financial literacy, competence «financial literacy and entrepreneurship», pension insurance, pension reform, pension.*

Постановка проблеми. У сьогодшніх умовах виникає необхідність у формуванні високого рівня фінансової грамотності населення. До війни в Україні була анонсована пенсійна реформа, суть якої зводилася до запровадження трьохрівневої системи пенсійного страхування. Нині функціонує лише перший та третій рівень пенсійного страхування, другий – не запроваджений в дію. Передбачалося другий ввести у 2023 р., але війна з РФ відстрочує пенсійну реформу. В той же час, після завершення війни виникне нагальна потреба у спеціальних знаннях для формування другого та посилення третього рівнів пенсійного страхування, коли фізичні особи будуть мати потребу у виборі страхових компаній, недержавних пенсійних фондів для формування обов'язкових особистих заощаджень та переведення їх на рейки інвестування. Нині вже виникає необхідність у формуванні ґрунту для впровадження майбутнього накопичувального рівня пенсійного страхування, що потребує підвищення рівня фінансової грамотності українських споживачів фінансових послуг.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Над теоретико-практичними засадами фінансової грамотності працює ряд вітчизняних і зарубіжних науковців, серед них ми вивчали праці таких вчених: Гарсія Мати, О. Ю. Дудчика, Е. Дундюк, Жанни Лазар, Т. О. Кізими, А. Я. Кузнецова, І. О. Матвійчук, Н. Примаченко, Б. Слока, Т. С. Смовженка, С. І. Юрія. Українські науковці досліджують навички фінансової грамотності у школярів, студентів у складі пілотних проектів із закордонними фахівцями. Недостатньо вивченими залишаються питання формування фінансових знань у сфері пенсійного забезпечення, реформування системи пенсійного страхування.

Мета і завдання досліджень: висвітлити значення фінансової грамотності для забезпечення успішної реформи пенсійного страхування у післявоєнний період. Визначено такі завдання дослідження: розкрити значення фінансової грамотності у сфері проведення пенсійної реформи; вивчити рівень знань у сфері проведення пенсійної реформи в Україні серед респондентів різних вікових категорій; проаналізувати освітні програми загальноосвітніх закладів м. Житомира та визначити, наскільки в них реалізована компетенція «підприємливість та фінансова грамотність». Об'єктом дослідження є процес формування фінансової грамотності населення у сфері пенсійного страхування. Предметом дослідження є сукупність економічних відносин, яка виникає при формуванні системи знань, вмінь та навичок у сфері пенсійного страхування населенням.

При виконанні дослідження використано діалектичний метод пізнання для окреслення явища «фінансова грамотність» та визначення місця цього поняття у системі проведення пенсійної реформи. Поєднання методів аналізу та синтезу сприяло розкриттю поняття «фінансова грамотність», онлайн-анкетування та подальший аналіз надав змогу визначити основні проблеми у системі знань стосовно проведення реформи у системі пенсійного страхування та окреслити напрями формування фінансової грамотності як однієї із складових успішної реформи пенсійного страхування. Для проведення онлайн-анкетування серед респондентів різних вікових груп були залучені здобувачі другого курсу спеціальності «Фінанси, банківська справа та страхування» Поліського національного університету.

Виклад основного матеріалу. Перші наукові дослідження у сфері фінансової грамотності розпочалися в Україні 10–15 років тому. Тобто досить тривалий час питання управління особистими фінансами, фінансами сім'ї, заощадження не були об'єктом дослідження українських вчених-економістів. Поступове формування та розвиток фінансових відносин призвело до того, що науковці звернули увагу на таку важливу складову фінансової системи, як фінанси домогосподарств. І, звичайно, постало питання управління особистими фінансами у мінливих ринкових умовах.

З кінця 90-х років поширилася ідея стосовно того, що уряди мають сприяти політиці розширення фінансової грамотності серед населення, адже зростання рівня фінансової грамотності сприяє зменшенню різноманітних ризиків населення, тому це питання стало актуальним не лише в Україні, але і у багатьох країнах світу. У 2015 р. ОЕСР нарахувала 59 країн, які розпочали реалізовувати проекти фінансової грамотності [1].

На теоретичну складову питання фінансової грамотності звернули увагу зарубіжні науковці на початку XXI ст., вказуючи, що окремі громадяни мають досить низький її рівень [2; 3]. Кількість наукових публікацій за кордоном почала активно зростати після кризових явищ в економіці, про що наголошують зарубіжні науковці [4]. І порушували ці питання досить часто у зв'язку із проведенням пенсійних реформ та необхідністю широкого зацікавлення громадян у власних пенсійних заощадженнях. Таку тенденцію можна спостерігати і в нинішніх публікаціях зарубіжних науковців за останні роки [4; 5; 6].

Розглянемо, за якого підходу сформувався дефініція «фінансова грамотність» у наукових публікаціях вітчизняних вчених впродовж останніх років. Однією із перших, хто розпочав вивчати фінанси домогосподарств, а також досліджувати питання фінансової грамотності, Т. О. стала Кізіма [7]. Цей автор у співавторстві з С. І. Юрієм визначили фінансову грамотність населення як «сукупність світоглядних позицій, знань і навиків громадян щодо ефективного управління особистими фінансами та здатність компетентно застосовувати їх у процесі прийняття фінансових рішень» [8, с. 19]. Під «світоглядними позиціями» автори розглядають «...сформовані населенням традиції і культура фінансової поведінки та рівень усвідомлення ним необхідності підвищення фінансової грамотності» [8, с. 19]. Тобто науковці фінансову грамотність розглядають із позиції світогляду, наголошуючи, що тут мають важливе значення традиції та фінансова культура.

Інший автор підкреслює те, що фінансова грамотність сприяє забезпеченню соціальної стабільності та є «...сукупністю знань, вмінь та навичок, які потрібні населенню для прийняття відповідальних економічних і фінансових рішень з належним рівнем компетентності і забезпечує соціальну стабільність у суспільстві» [9, с. 35].

Сьогоднішня думка науковців на поняття фінансової грамотності суттєво не змінилися, а лише розширюються окремі положення. Так, О. Ю. Дудчик та І. О. Матвійчук акцентують увагу на тому, що високий рівень фінансової грамотності має служити основою для формування взаємовідносин з різноманітними фінансовими установами [10, с. 634]. Ми також схилиємося до такої ж точки зору, адже результатом підвищення рівня фінансової грамотності має стати вищий рівень управління особистими фінансами, підвищення довіри до фінансових установ учасників системи пенсійного страхування та збільшення операцій у цій сфері. Ці питання мають вивчатися не лише майбутніми фахівцями-фінансистами, але і школярами у старших класах та здобувачами інших спеціальностей.

Підвищений інтерес до фінансової грамотності на початку XXI ст. в Україні призвів до того, що окремі навчальні заклади середньої та професійно-технічної освіти запроваджували в освітній процес вибіркову дисципліну «Фінансова грамотність» [11]. Крім того, на законодавчому рівні було визначено мету загальної середньої освіти та однією із компетентностей досягнення цієї мети стало формування «підприємливості та фінансової грамотності» [12].

За кордоном також можна спостерігати підвищений інтерес до формування знань у сфері фінансової грамотності. Це питання піднімалося у зв'язку із проведенням пенсійних реформи, формування багаторівневих систем пенсійного страхування та інвестування пенсійних заощаджень. Зарубіжні наукові дослідження спрямовувалися до вивчення поведінки населення у сфері накопичувального пенсійного страхування. Адже уряди розвинутих країн намагаються створити умови для зацікавленості кожного громадянина у власних пенсійних заощадженнях, що зменшує тиск на солідарний рівень пенсійного забезпечення, про це свідчить наукові статті [12; 13].

Вітчизняні науковці питання формування фінансової грамотності у сфері пенсійного страхування майже не вивчають, бо не проведена власне глибока пенсійна реформа та аналізуються ризики, які виникають при проведенні пенсійної реформи [14].

Відповідно, до глибинних основ пенсійної реформи в Україні наші громадяни мають сформувати чітку позицію стосовно необхідності участі у системі пенсійного страхування. Враховуючи той факт, що на

першому рівні буде формуватися система пенсійного страхування, яка забезпечить мінімальний рівень пенсії, а другий буде залежати виключно від накопичених коштів майбутніх пенсіонерів. Виникає нагальна потреба в усвідомленні цієї тези реформи пенсійного забезпечення. Крім того, якщо особа хоче мати достатній рівень життя на пенсії, потрібно створювати заощадження з перших робочих днів і відкладати на майбутню пенсію на третьому рівні пенсійного страхування, яке здійснюється через страхові компанії, недержавні пенсійні фонди та частково за рахунок банківських установ.

На жаль, тривалий час сформувалася думка у громадян, що у будь-якому разі пенсію останні будуть отримувати до досягнення пенсійного віку не залежно від того, чи має страховий стаж особа чи ні. І, відповідно, це породжує споживацьке відношення до діяльності Пенсійного фонду України, адже нині значна кількість громадян одержують заробітну плату у «конвертах». Роботодавці з метою мінімізації сплати єдиного соціального внеску підтримують такий стан речей, це можна прослідкувати і за статистичними даними органів статистики та Пенсійного фонду України. Так, органи статистики наводять, що у грудні 2021 р. середня зарплата українців становила 14 179 грн, в той час як Пенсійний фонд оперує цифрою 13 320 грн. Різниця виникає через те, що ПФУ обліковує виключно «білу» заробітну плату [15].

Проблема виплати заробітної плати у «конвертах» залишається, яку українські уряди впродовж тривалого часу не можуть вирішити. «У 2015 р. було прийняте рішення про зниження ставки єдиного соціального внеску, що є основою доходів ПФУ. Передбачалося, що це сприятиме збільшенню доходів до ПФУ і скорочення заборгованості до Фонду, але очікування не справдилися, значна частина заробітної плати найманих працівників бізнесових структур так і залишилася у тіні, а власні доходи ПФУ у частині єдиного соціального внеску скоротилися у 2016 р. на 58 188 млн грн» [16, с. 81].

Вважаємо за необхідне наголосити, що саме формування громадської думки, що «кожен відповідає за власну майбутню пенсію самостійно» має стати одним із головних послань, яке має бути доведене до свідомості громадян через підвищення фінансової грамотності наших співвітчизників. Держава через ПФУ, контролюючі органи створює механізм функціонування пенсійної системи та формує мінімальну складову пенсії, а розмір майбутньої пенсії залежить виключно від конкретної особи.

Ми вивчали фінансову грамотність зі сторони формування системи пенсійного страхування. Було проведено онлайн-анкетування респондентів. Останні були поділені на три вікові групи: 18–35 років, 36–45 років і особи старше 46 років. Метою нашого дослідження було виявити рівень знань про проведення пенсійної реформи та формування власних заощаджень на майбутню пенсію серед різних вікових груп населення.

Проаналізуємо результати анкетного дослідження стосовно фінансової грамотності у сфері проведення пенсійної реформи в Україні. Одним із перших питань анкети було визначити, чи одержують опитані громадяни офіційні доходи, адже саме офіційні доходи визначають майбутній рівень пенсії.

За результатами табл. 1 можна констатувати, що старші респонденти схиляються до одержання офіційних доходів, які оподатковуються.

Найвища кількість респондентів, які одержують неофіційні доходи, це 18,9 %, є характерною для респондентів віком 18–35 років, у респондентів віком 46 і старше років кількість таких осіб складає всього 3,8 %. Однозначно високою є частка доходів респондентів, які одержують як офіційні доходи, так і неофіційні, їх частка у різних вікових групах наближується до 20 %, або є трохи вищою.

Питання анкети: «Чи знаєте Ви, що в Україні проходить пенсійна реформа та її основні положення?» – найбільше цікавить респондентів віком 18–35 років та осіб старше 46 років: їх відповіді розділилися: 64,1 % і 57,7 % відповідно.

Найвища частка осіб, які не знають, що в Україні проходить пенсійна реформа, – це респонденти віком 36–45 років. Але загалом в усіх групах дослідження частка осіб, які не знають про проведення пенсійної реформи, складає понад 35 %. Ще вищою частка є осіб, які не знають про те, що в Україні планується сформувати трьохрівневу пенсійну систему, серед респондентів 18–35 років частка таких осіб є найвищою і складає 74,4 %. Серед осіб 36–45 років більшість респондентів знають про формування трьохрівневої пенсійної системи, їх частка складає 58,8 %, трохи нижчою є частка респондентів віком 46 і старше – 57,7 %.

Таким чином можна зробити висновок, що серед опитаних респондентів трохи більше половини цікавляться питаннями пенсійної реформи, але рівень знань є ще не достатнім для того, щоб розуміти основні засади пенсійної реформи, а тому у цій сфері потрібно поглиблювати фінансову грамотність, яка найближчим часом буде надзвичайно актуальною.

Таблиця 1

Відповіді респондентів на питання проведення пенсійної реформи в Україні

Питання анкети: «Ваші доходи є: офіційними, неофіційними, частково офіційними і частково неофіційними?»			
Вік респондентів	Розподіл відповідей респондентів: (%)		
	Офіційними	Неофіційними	Частково офіційними і частково неофіційними
Респонденти віком 18–35 років	59,5	18,9	21,6
Респонденти віком 36–45 років	59	17,5	23,5
Респонденти віком 46 і старше років	77	3,8	19,2
Питання анкети: «Хто має подбати про Вашу майбутню пенсію?»			
Вік респондентів	Розподіл відповідей респондентів: (%)		
	Держава	Самостійно	Держава і я разом
Респонденти віком 18–35 років	28,2	15,4	56,4
Респонденти віком 36–45 років	–	35,3	64,7
Респонденти віком 46 і старше років	52	12	36
Питання анкети: «Чи знаєте Ви, що в Україні проходить пенсійна реформа та її основні положення?»			
Вік респондентів	Розподіл відповідей респондентів: (%)		
	Так	Ні, не знаю	
Респонденти віком 18–35 років	64,1	35,9	
Респонденти віком 36–45 років	41,2	58,8	
Респонденти віком 46 і старше років	57,7	42,3	
Питання анкети: «Чи знаєте Ви, що передбачається створити трьохрівневу систему пенсійного забезпечення в Україні?»			
Вік респондентів	Розподіл відповідей респондентів: (%)		
	Так	Ні, не знаю	
Респонденти віком 18–35 років	25,6	74,4	
Респонденти віком 36–45 років	58,8	41,2	
Респонденти віком 46 і старше років	57,7	42,3	

Джерело: власні дослідження.

Нині в Україні закладається потужний фундамент цифрової держави, яка має стати зручним сервісом і спростити життя громадян. Вже сьогодні Україна є першою у світі, яка має цифровий паспорт. Крім того, зростає рівень фінансових технологій, а це ще раз підтверджує необхідність розвитку навичок фінансової грамотності, починаючи із шкільного віку. За даними НБУ, населення 63 % населення регулярно користується Інтернетом, Україна посідає четверте місце у світі за рівнем розвитку безконтактних платежів, 45 % дорослого населення мають смартфони [17]. Ці положення зумовлюють необхідність впроваджувати у навчальний процес загальноосвітніх закладів уроки фінансової грамотності з елементами діджител-технологій, адже рівень фінансової безпеки у віртуальному світі в Україні є ще на низькому рівні.

Пройде ще кілька років – і звертатися у Пенсійний фонд України, страхові компанії або недержавні пенсійні фонди для нарахування пенсій буде непотрібно, адже є значні перспективи переведення цієї сфери у площину цифрових технологій. Основою до цього стало прийняття закону, який запровадив облік трудової діяльності працівників у електронній формі [18]. Поступово кожен, хто буде претендувати на пенсію, буде позбавлений необхідності звертатися у різні інстанції для підтвердження трудового стажу. Згодом пенсії, соціальні виплати і допомоги будуть призначатися автоматично, за мінімального документообігу зі сторони одержувачів пенсій та допомог.

В Україні спостерігається низький захист персональних даних, які є доступними для користування різноманітними інстанціями. Про це свідчить зростання кількості кіберзлочинів, що підтверджується даними департаменту кіберполіції НПУ, так у листопаді 2021 р. останні викрили 51 особу, які були причетними до несанкціонованих дій з персональною інформацією 300 млн чоловік з України, Європи та США. Була припинена робота одного із найбільших сайтів, де розповсюджувалася персональна інформація громадян із кількох країн світу [19]. Формування знань із фінансової безпеки є ще однією із важливих складових фінансової грамотності наших українських громадян, якої слід вчити зі школи.

Питання фінансової грамотності є наразі досить актуальним, існують різні міжнародні проекти, які вивчають фінансову грамотність у різних країнах, одним із таких проектів є Проект USAID «Трансформація фінансового сектору: фінансова грамотність, фінансова інклюзія та фінансовий добробут в Україні у 2021 році». У цьому проекті фінансова грамотність розглядається через певну систему показників, одним із таких показників є індекс фінансової грамотності, компонентами наведеного показника є фінансові знання, фінансова поведінка і ставлення до фінансових питань.

Як свідчать дослідження зарубіжних фахівців за цим проектом, індекс фінансової грамотності в Україні складає 12,3 бали (або 58 % його максимального значення) за методологією ОЕСР [20, с. 3]. Якщо порівняти з попередніми дослідженнями, то значення поданого показника зросло на 6,0 % у бальному виразі, усі компоненти індексу зросли. «Загальний індекс фінансової грамотності в Україні не показав відмінності за статтю, проте відмінності зафіксовані за такими характеристиками, як вік, регіон, місце проживання, рівень доходу та освіти, а також користування технологіями та наявністю заощаджень [20, с. 4]. Наприклад, за вказаним дослідженням, у віковій групі респондентів 18–24 роки індекс фінансової грамотності є нижчим середнього значення в Україні і сягає 11,4 балів, вразливою є група респондентів старше 60 років, де поданий показник становить 11,6 балів [20, с. 4]. За рівнем доходу також наявна відмінність: для осіб, які мають вищий рівень доходу, характерний і вищий рівень фінансової грамотності. Для осіб, які мають рівень доходу 7000–15000 грн, значення індексу фінансової грамотності складає 12,9 балів, а для осіб, рівень доходу яких сягає 15001–20000 грн, – 13,2 бали [20, с. 4].

На фінансову грамотність має прямий вплив і рівень освіти: чим вищий рівень освіти, тим вищим є бал з фінансової грамотності. Крім того, у наведеному дослідженні наголошується, що порівняно з попередніми роками дослідження індекс фінансової грамотності зріс за всіма рівнями освіти, крім неповної середньої освіти. Також у звіті дослідження підкреслено, що відбулося зростання розриву у фінансовій грамотності між сільським і міським населенням: «Якщо у 2018 р. Індекс фінансової грамотності знаходився приблизно на одному рівні, то наразі у респондентів з міста – 12,6 бали, а з села – 11,8 бали (статистично значуща відмінність)» [22, с. 5].

Власні дослідження і дослідження зарубіжних науковців вказують на те, що фундамент фінансової грамотності має закладатися саме на рівні середньої освіти, і не лише у контексті окремих задач, а як повноцінна дисципліна, яка має обов'язково вивчатися у старших випускних класах, а не факультативно, як це існує в окремих школах. Закон України «Про освіту» статтею 12 визначив, що «...метою повної загальної середньої освіти є всебічний розвиток, виховання і соціалізація особистості, яка здатна до життя в суспільстві та цивілізованій взаємодії з природою, має прагнення до самовдосконалення і навчання впродовж життя, готова до свідомого життєвого вибору та самореалізації, відповідальності, трудової діяльності та громадянської активності» [12], та однією із компетенцій, необхідних кожній дорослій людині для успішної життєдіяльності, визначив «підприємливість та фінансову грамотність». Вважаємо, що визначення цієї компетенції є надзвичайно прогресивним положенням Закону. Через те, що ця компетенція формує приватну фінансову стабільність громадянина і є надзвичайно важливою у сучасному світі.

Проаналізуємо освітні програми загальноосвітніх закладів м. Житомира і визначимо, наскільки подана компетенція реалізована у сучасних освітніх закладах середньої освіти. Були проаналізовані освітні програми, розміщені на офіційних сайтах загальноосвітніх закладів м. Житомира за 2019–2020, 2020–2021, 2021–2022 навчальні роки як приватних, так і державних навчальних закладів. У середній класах батьки традиційно обирають для своїх дітей дисципліни, які посилюють такі компетенції, як «вільне володіння державною мовою», «здатність спілкуватися рідною (іноземною) мовами, «інформаційна та комунікаційна компетентності», що в освітньому процесі загальноосвітніх закладів реалізується через варіативну складову освітньої програми у факультативних курсах «Основи журналістики», «Краєзнавство», «Психологія», «Етика та психологія сімейного життя», «Етика», «Християнська етика», «Психологія спілкування», «Географія рідного краю» та ін.

Випускні класи традиційно зосереджені на додаткових дисциплінах з метою підготовки до зовнішнього незалежного оцінювання, тому батьки у варіативній складовій освітньої програми обирають додаткові факультативи, як-от: «Практикум з синтаксису української мови», «Орфографічний практикум», «Ділова українська мова», «Практикум з підготовки до ЗНО з математики» – або додаткові уроки з «Польської мови», «Англійської мови», «Математики», «Історії».

За проведеним аналізом освітніх програм шкіл м. Житомира лише 3 % державних закладів включили дисципліну «Фінансова грамотність» у освітній процес у вигляді факультативів, фактично це одна школа, жодна приватна школа не включила наведену дисципліну у освітній процес [21]. Впровадження поданої дисципліни у освітній процес є номінальним, а не реальним, тому що не було здійснено вибору цієї дисципліни. Тому вважаємо, що компетенція «підприємливість та фінансова грамотність» не реалізована повноцінно у освітньому процесі шкіл м. Житомира, а лише частково у межах окремих дисциплін.

Аналіз публікацій педагогів, які мали досвід у викладанні наведеної дисципліни, показав, що всі вони наголошують на необхідності розвитку цієї компетенції, адже це досить важлива складова життєдіяльності будь-якої особи, причому вона має формуватися вже змалечку [22; 23].

Висновки. Рівень фінансової грамотності має формуватися впродовж всього життя будь-якої особи, адже фінансова грамотність настільки багатогранне явище і стосується не лише окремих аспектів ведення

та управління особистими фінансами, але і здійснення операцій на фінансовому ринку, що потребує певного рівня знань та компетенцій, особливо з огляду на формування нової системи пенсійного страхування в Україні, а також через підвищення рівня діджиталізації.

Фінансова грамотність має формуватися на трьох рівнях: на першому рівні – у загальноосвітніх закладах, поглиблюватися на другому рівні у закладах професійно-технічної освіти, коледжах та університетах та продовжуватися у дорослому житті як самоосвіта на третьому рівні.

За проведеними дослідженнями визначено, що у системі пенсійного страхування рівень фінансової грамотності є недостатнім для проведення ґрунтовних змін у цій системі, і не розуміння суті і значення пенсійної реформи може провокувати глибокий внутрішній супротив тим новим тенденціям, які буде запроваджувати уряд, тому фінансову грамотність потрібно впроваджувати зі шкільної лави та вдосконалювати її впродовж життя.

Із здійсненнями глибоких реформ у сфері пенсійного страхування, а саме: запровадження другого рівня накопичувального страхування та розширенням третього добровільного накопичувального рівня пенсійного забезпечення – виникне нагальна потреба підвищувати фінансову грамотність не лише серед школярів та здобувачів, але і громадян, які є зайнятими і ввійдуть у систему накопичувального пенсійного страхування. Вони будуть зобов'язані вивчати діяльність страхових компаній, недержавних пенсійних фондів, банківських установ, слідкувати за тенденціями їх розвитку, платоспроможністю і здатністю виконувати взяті зобов'язання по управлінню заощадженнями, вивчати різноманітні послуги пенсійного страхування та обирати пропозиції серед наведених фінансових установ.

Література:

1. By Jeanne Lazarus (2020) *Financial Literacy Education. A Questionable Answer to the Financialization of Every day Life*. Routledge. 10 <<https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9781315142876-35/financial-literacy-education-jeanne-lazarus>> [in English].

By Jeanne Lazarus (2020) *Financial Literacy Education. A Questionable Answer to the Financialization of Every day Life*. Routledge. 10 <<https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9781315142876-35/financial-literacy-education-jeanne-lazarus>> [in English].

2. Bucher-Koenen, Tabea and Bucher-Koenen, Tabea (2011), *Financial Literacy, Riester Pensions, and Other Private Old Age Provision in Germany* MEA Discussion Paper No. 250-11, Available at SSRN: <https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2014170> [in Germany].

Bucher-Koenen, Tabea and Bucher-Koenen, Tabea (2011), *Financial Literacy, Riester Pensions, and Other Private Old Age Provision in Germany* MEA Discussion Paper No. 250-11, Available at SSRN: <https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2014170> [in Germany].

3. Gustman Alan L, Thomas L. Steinmeier, and Nahid Tabatabai (2012). Financial Knowledge and Financial Literacy at the Household Level. *American Economic Review*, 102 (3), 309-13. <<https://www.aeaweb.org/articles?id=10.1257/aer.102.3.309>> [in USA].

Gustman, Alan L, Thomas L. Steinmeier, and Nahid Tabatabai.(2012). Financial Knowledge and Financial Literacy at the Household Level. *American Economic Review*, 102 (3), 309-13. <<https://www.aeaweb.org/articles?id=10.1257/aer.102.3.309>> [in USA].

4. Rocío Gallego-Losada, Antonio Montero-Navarro, José-Luis Rodríguez-Sánchez, Thais González-Torres, (2021) Retirement planning and financial literacy, at the crossroads. A bibliometric analysis, *Finance Research Letters*. <<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1544612321001902>> [in Spain].

Rocío Gallego-Losada, Antonio Montero-Navarro, José-Luis Rodríguez-Sánchez, Thais González-Torres, (2021) Retirement planning and financial literacy, at the crossroads. A bibliometric analysis, *Finance Research Letters*. <<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1544612321001902>> [in Spain].

5. Jesús María García, José Vila, (2020) Financial literacy is not enough: The role of nudging toward adequate long-term saving behavior, *Journal of Business Research*, Volume 112, Pages 472-477. <<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0148296320300746>> [in Spain].

Jesús María García, José Vila, (2020) Financial literacy is not enough: The role of nudging toward adequate long-term saving behavior, *Journal of Business Research*, Volume 112, Pages 472-477. <<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0148296320300746>>

6. Dundure, E. and Sloka, B. (2021), *Financial Literacy Influencing Factors Analysis: Estonia, Latvia, and Lithuania Case*, Grima, S., Özen, E. and Boz, H. (Ed.) *Contemporary Issues in Social Science (Contemporary Studies in Economic and Financial Analysis, Vol. 106)*, Emerald Publishing Limited, Bingley, pp. 251-262. <<https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/S1569-375920210000106016/full/html>>

Dundure, E. and Sloka, B. (2021), *Financial Literacy Influencing Factors Analysis: Estonia, Latvia, and Lithuania Case*, Grima, S., Özen, E. and Boz, H. (Ed.) *Contemporary Issues in Social Science (Contemporary Studies in Economic and Financial Analysis, Vol. 106)*, Emerald Publishing Limited, Bingley, pp. 251-262. <<https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/S1569-375920210000106016/full/html>>

7. Кізіма Т. О. Фінанси домогосподарств: концептуальні засади теорії і практики. Тернопіль, ТНЕУ. 2011. 466 с.

Кізіма, Т.О. (2011) *Finansy domohospodarstv: kontseptualni zasady teorii i praktyky* [Households finance: conceptual foundations of the theory and practice] Ternopil: TNEU, 466 s. [in Ukrainian].

8. Юрій С. І., Кізіма Т. О. Фінансова грамотність населення в діалектиці сучасних освітніх тенденцій. *Фінанси України*. 2012. № 2. С. 16–25.

Iurii, S. I. Kizyma, T. O. (2012) *Finansova hramotnist naseleння v dialektytsi suchasnykh osvitynykh tendentsii* [Financial literacy of the population in the dialectic of modern educational trends], *Finansy Ukrainy* [Finance of Ukraine], 2, 16-25. [in Ukrainian].

9. Смовженко Т. С., Кузнецова А. Я. Фінансова грамотність населення та її вплив на розвиток економіки України. *Регіональна економіка*. 2013. № 2. С. 34–42.

Smovzhenko, T. S., Kuznietsova, A. Ya. (2013) *Finansova hramotnist naseleння ta yii vplyv na rozvytok ekonomiky Ukrainy* [Financial literacy of the population and its impact on the development of Ukraine's economy] *Rehionalna ekonomika* [Regional economy], 2, 34-42. [in Ukrainian].

10. Дудчик О. Ю., Матвійчук І. О. Фінансова грамотність населення: теретичні аспекти, проблеми і перспективи поліпшення в Україні. *Інфраструктура ринку*. 2019. № 31. С. 631–636.

Dudchuk, O. Yu., Matviichuk, I. O. (2019) *Finansova hramotnist naseleння: teretychni aspekty, problemy i perspektyvy polipshennia v Ukraini* [Financial literacy of the population: theoretical aspects, problems and prospects for improvement in Ukraine]. *Infrastuktura rynku* [Market infrastructure], 31, 631-636 [in Ukrainian].

11. Філончук З. В. Проблеми впровадження фінансової грамотності в сучасній школі. *Таврійський вісник освіти*. 2015. № 2. С. 112–117.

Filonchuk, Z. V. (2015) *Problemy vprovadzhennia finansovoi hramotnosti v suchasni shkoli* [Problems of introduction of financial literacy in modern school]. *Tavriyskyi visnyk osvity* [Taurian Bulletin of Education], 2, 112-117. [in Ukrainian].

12. Закон про освіту ст. 380, 2017 (Верховна Рада України). Відомості Верховної Ради України. 2017. С. 38–39.

Zakon pro osvitu st. 380, 2017 (Verkhovna Rada Ukrainy). [Law on education, 2017 (Verkhovna Rada of Ukraine)] *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, [Official Bulletin of Ukraine], 2017, 38-39. [in Ukrainian].

13. Osvaldo García Mata, O. (2021), The effect of financial literacy and gender on retirement planning among young adults, *International Journal of Bank Marketing*, Vol. 39 No. 7, pp. 1068-1090. <<https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/IJBM-10-2020-0518/full/html>>.

Osvaldo García Mata, O. (2021), The effect of financial literacy and gender on retirement planning among young adults, *International Journal of Bank Marketing*, Vol. 39 No. 7, pp. 1068-1090. <<https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/IJBM-10-2020-0518/full/html>> [in English].

14. Забуранна Л. В., Шубенко І. А., Годнюк І. В. Реальні та гіпотетичні ризики майбутнього накопичувального рівня пенсійного страхування в Україні. *Наукові горизонти*. 2020. № 8. С. 13–20.

Zaburanna, L. V., Shubenko, I. A., Hodniuk, I. V. (2020) *Realni ta hipotetychni ryzyky maibutnoho nakopychualnoho rivnia pensii noho strakhuvannia v Ukraini* [Real and gitopetical risks of the future accumulative level of pension insurance in Ukraine]. *Naukovi horyzonty* [Scientific horizons], 8, 13-20. [in Ukrainian].

15. Зануда А. Скільки насправді заробляють українці: статистика vs реальне життя. URL: <https://cutt.ly/CIIFmBK> (дата звернення: 05.12.2021).

Zanuda A. *Skilky naspravdi zarobliaiut ukraintsi: statistika vs realne zhyttia* [How much do Ukrainians actually earn: statistics vs real life]. <<https://cutt.ly/CIIFmBK>> (data zvernennia 5.12.2021r.) [in Ukrainian].

16. Шубенко І. А., Годнюк І. В. Ризики солідарного рівня пенсійної системи України. *Наукові горизонти*. 2019. № 4. С. 77–85.

Shubenko, I. A., Hodniuk, I. V. (2019) *Ryzyky solidarnoho rivnia pensii noi systemy Ukrainy* [Risks of the solidarity level of Ukraine's pension system]. *Naukovi horyzonty* [Scientific horizons]. 4. 77-85. [in Ukrainian].

17. Стратегія розвитку фінтеху в Україні до 2025 року: сталий розвиток інновацій, кешлес та фінграмотність. Офіційний сайт НБУ. URL: <https://cutt.ly/qYGAhfY>

Stratehiia rozvytku fintekhu v Ukraini do 2025 roku: stalyy rozvytok innovatsii, keshles ta finhramotnist [Strategy for the development of fintech in Ukraine until 2025: sustainable development of innovation, cash and financial literacy]. *Ofitsiinyi sait NBU* [Official site of the National Bank of Ukraine] <https://cutt.ly/qYGAhfY> [in Ukrainian].

18. Закон про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обліку трудової діяльності працівника в електронній формі ст.171, 2021 (Верховна Рада України). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1217-20#Text>

Zakon pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo obliku trudovoi diialnosti pratsivnyka v elektronni formi st.171, 2021 [Law on the accounting of labor activity of the employee in electronic form, 2021]. (Verkhovna Rada Ukrainy) <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1217-20#Text>> [in Ukrainian].

19. Кібер поліція вилучили з незаконного обігу бази персональних даних понад 300 млн осіб. URL: <https://cutt.ly/11IFO2G>

Kiber politsiia vyluchyly z nezakonnoho obihu bazy personalnykh danykh ponad 300 mln osib [Cyberpolice has removed more than 300 million people from personal databases] <<https://cutt.ly/11IFO2G>> [in Ukrainian].

20. Проект USAID «Трансформація фінансового сектору: Фінансова грамотність, фінансова інклюзія та фінансовий добробут в Україні у 2021 році» Звіт за результатами дослідження, вересень 2021 р. URL: <https://cutt.ly/p1IFGvn>

Proekt USAID «Transformatsiia finansovoho sektoru: Finansova hramotnist, finansova inkluziia ta finansovyi dobrobut v Ukraini u 2021 rotsi» Zvit za rezultatamy doslidzhennia, veresen 2021 r. [Project USAID «Transformation

of the financial sector: Financial literacy, financial inclusion and financial well-being in Ukraine in 2021» report on the results of the study, September 2021] <https://cutt.ly/pIFGvn> [in Ukrainian].

21. Освітня програма Житомирської ЗОШ I-III ступеня №33 на 2021–2022 навч. рік. URL: <http://33.zosh.zt.ua/osvitnya-programa/> (дата звернення: 15.12.2021).

Osvitnia prohrama Zhytomyrskoi ZOSh I-III stupenia №33 na 2021-2022 navch. rik. [educational program of Zhytomyr Secondary School]. <<http://33.zosh.zt.ua/osvitnya-programa/>> (data zvernennia 15 hrudnia 2021) [in Ukrainian].

22. Андрієвська В. М., Білоусова Л. І., Сапенко А. А. STEAM-проект із розвитку фінансової грамотності учнів. *Народна освіта*. 2018. № 2. С. 25–31.

Andriievskaya, V. M., Bilousova, L. I., Sapenko, A. A. (2018) STEAM-proekt iz rozvytku finansovoi hramotnosti uchniv [Student financial literacy STEAM project.]. *Narodna osvita* [Public education], 2, 25-3. [in Ukrainian].

23. Шпак О., Булаченко С., Примаченко Н. Фінансова грамотність – запорука життєвої успішності учнів. *Молодь і ринок*. 2017. № 11. С. 26–31.

Shpak, O., Bulavenko, S., Prymachenko, N. (2017) Finansova hramotnist – zaporuka zhyttjevoi uspishnosti uchniv. *Molod i rynok*. 2017. 11, 26–31.